

בתי-מדרשות בארץ-ישראל בראשית תקופת האמוראים*

אהרן אופנהיימר

התופעה הבולטת בתולדותיהם של מוסדות ההנהגה בארץ-ישראל במעבר מתקופת התנאים לתקופת האמוראים, או לשון אחר: מאז ימיו של רבי יהודה הנשיא ואילך, היא ההפרדה בין הנשיאות ובין הסנהדרין.¹ מאותה עת מהווה הנשיאות את השלטון המדיני-חילוני, בעוד שהסנהדרין נושאת בעול ההנהגה הרוחנית-דתית. הפרדה זו מזכירה במקצת את ההפרדה שהתגבשה באותה תקופה בבבל, בין שלטון ראשי הגולה ובין ההנהגה הרוחנית של הישיבות. התופעה של הפרדה בין הנשיאות ובין הסנהדרין הצטיינה בהיבטים רבים, שאחד מהם הוא עליית כוחם של בתי-המדרש המקומיים. עצם קיומם של מרכזי הוראה מקומיים, במעבר לתקופתם של אמוראי ארץ-ישראל, לצדם של הנשיאות והסנהדרין, אין בו משום תופעה חדשה, והוא ידוע לנו כבר בדור יבנה. המקורות המתאימים לתקופת יבנה מזכירים בתי-דין—שהם גם בתי-מדרשות—וביניהם יש לציין במיוחד את הברייתא הבאה:

ת"ר צדק תרדף הלך אחר חכמים לשיבה, אחר ר' אליעזר ללוד, אחר רבן יוחנן בן זכאי לברור חיל, אחר רבי יהושע לפקיעין, אחר רבן גמליאל ליבנא, אחר רבי עקיבא לבני ברק, אחר רבי מתיא לרומי, אחר רבי חנניא בן תרדיון לסיכני וכו'.²

אולם ההפרדה בין הנשיאות ובין הסנהדרין הובילה לעצמאות-יתר של בתי-המדרשות שמתוך למרכז. המהפך בולט במיוחד לאור המדיניות הריכוזית שנקט רבי יהודה הנשיא, שנתגלתה בריכוז הסמיכה בידי, בקביעה שכל מי שלא נסמך אסור לו להורות הלכה למעשה, והגבלתה של חירות ההוראה העיונית על-ידי התקנה 'שלא ישנו לתלמידים בשוק'.³ דווקא ביצורה של הנשיאות בידי רבי יהודה הנשיא בתחום זה, כמו גם בתחומים אחרים, הביא למעין 'שבירת הכלים', גרם להפרדה הנזכרת בין הנשיאות ובין הסנהדרין שהיו עד ימיו שני אברים של מוסד אחד והוליך לביזור, שמצא

* עיקרי הדברים הושמעו בהרצאה במסגרת הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, שנערך בירושלים במנחם-אב תשל"ז.

1 לגבי תופעה זו ראה: ג' אלון, תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ב, תל-אביב תשכ"א,² עמ' 148-151; הנ"ל, 'אילן דמתמנין בכסף—לתולדות רשויות-הדינים בארץ-ישראל בתקופה התלמודית', מחקרים בתולדות ישראל, ב, תל-אביב תשי"ח, עמ' 15-57, וביבליוגרפיה שם.

2 בבלי סנהדרין לב ע"ב.

3 על ריכוז הסמיכה בידי רבי יהודה הנשיא ראה, למשל: ירושלמי, סנהדרין א, יט ע"א. והשווה גם בבלי, סנהדרין ה ע"א, וכן ירושלמי, תעניות ד, סח ע"א. על האיסור להורות הלכה למעשה, החל על תלמיד שלא נסמך, ראה: ירושלמי, שביעית ה, לו ע"ב-ע"ג; בבלי, סנהדרין ה ע"ב. על הגבלת חירות ההוראה העיונית, ראה: בבלי, מעד-קטן טז ע"א-ע"ב.

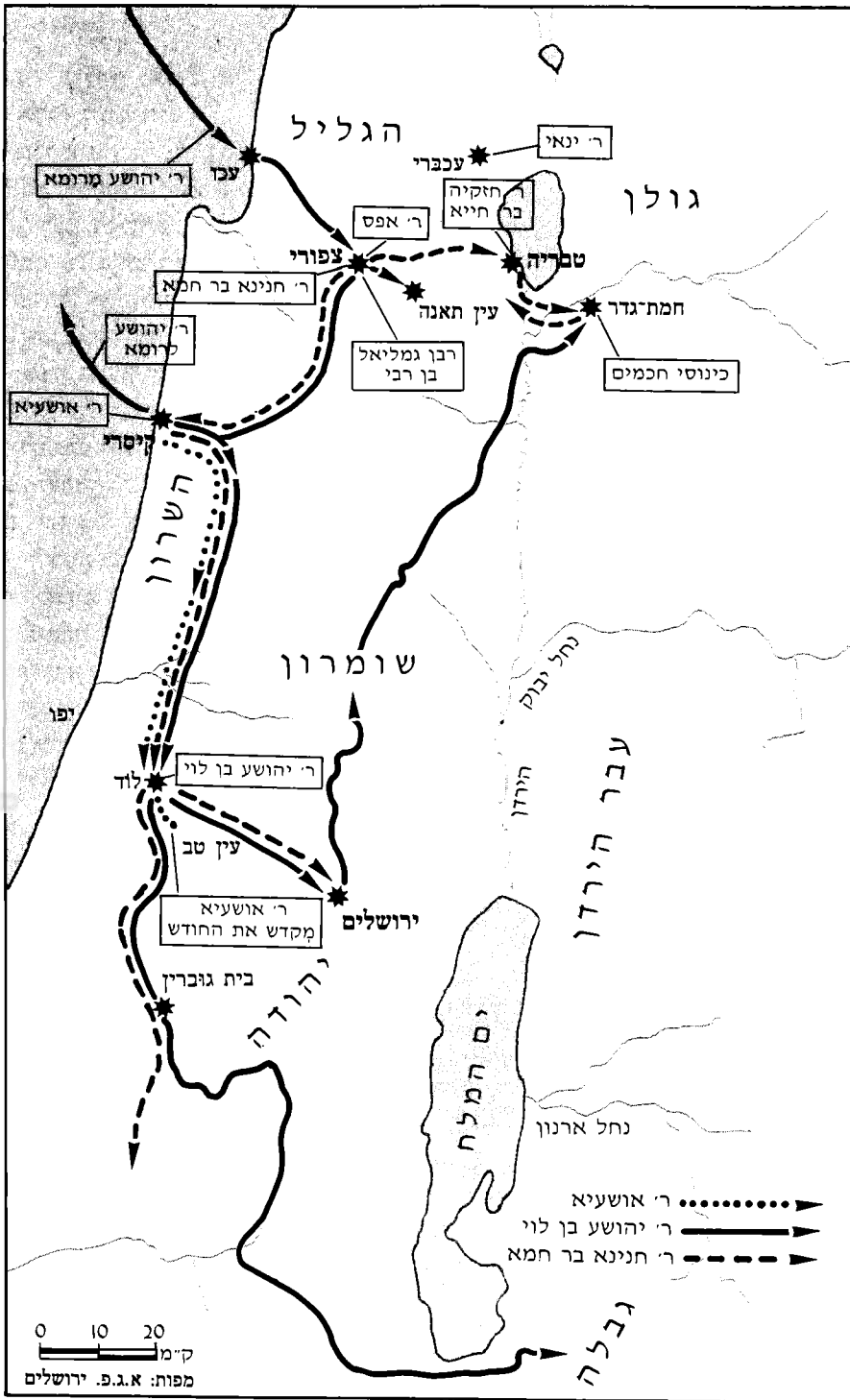
את ביטוי בעליית מעמדם של בתי־המדרשות המקומיים, מעבר להשפעה שהיתה להם בימים שקדמו לרבי יהודה הנשיא.

הביטוי הבולט ביותר לעליית כוחם של בתי־המדרשות המקומיים מצוי במינוח המציין קבוצות של חכמים המתייחסים אליהם, ואשר הלכות וסוגיות, ולעתים אף תקנות, נאמרו משמם, כגון 'זקני הדרום', 'רבנן דקיסריין', 'רבנן דנוה', 'אילין דבי רבי ינאי'—מינוח המבטא כמובן את כוחם ועצמאותם של אותם בתי־מדרשות כלפי המרכז.

בראשיתה של תקופת האמוראים מתגבשת לראשונה מאז מרד בר־כוכבא התארגנות של חכמי הדרום, שהתמקדה סביב בית־המדרש בלוד. מרכז ההוראה בלוד ידוע החל מימי יבנה כבית־מדרש חשוב, ופעלו בו במשך תקופת יבנה חכמים מן השורה הראשונה כרבי אליעזר בן הורקנוס ורבי טרפון.⁴ החורבן בדרום בעקבות מרד בר־כוכבא אינו חותם את ימיה של לוד היהודית, ובית־המדרש שבה בולט בפעילותו בימיו של רבי יהודה הנשיא.⁵ אולם ציון תורתם של חכמי הדרום שהתרכזו סביב בית־המדרש בלוד, לא משמם של חכמים בודדים, אלא בתור 'זקני הדרום' או 'הדרומיים אומרים', הוא חידושה של ראשית תקופת האמוראים. כך לדוגמה, מצויה בבבלי זבחים סוגיה שלמה בענייני קרבנות וטהרה, העומדים במרכז עולמה של ההלכה, והנושאים והנותנים בה הם 'זקני הדרום'.⁶ לעתים היו ל'זקני הדרום' מסורות־תנאים עצמאיות, ויעיד הביטוי 'מתניתא מן דרומא', המצוי לא אחת בספרות התלמודית.⁷ מתברר אם כן, שחכמי הדרום היו גוף לעצמו, הנחות אמנם ממסדות ההנהגה שבגליל, אך המגלה סימני עצמאות, המתגבשים יחדיו לדרכים המיוחדות לו בהלכה, באגדה ואף בתורת הסוד. מתקופה זו באה המימרה הכורכת בכפיפה אחת את הדרומיים עם הבבליים ומציגה אותם בתור 'גסי רוח ומעוטי תורה',⁸ התייחסות שמכלל לאו שבה אתה שומע הן, ואשר עולה הימנה הד של לוקאל־פטריוטיות ושל תחרות מסוימת בין מרכז ההוראה בלוד ובין מוסדות ההנהגה בגליל.⁹

אחרי ימיו של רבי יהודה הנשיא נכנס לתוקפו השלב השלישי בתחום של הענקת הסמיכה. בעוד שבימי רבי יהודה הנשיא היתה זו זכותו הבלעדית של הנשיא, חוזרת זכות הסמיכה, או בלשון

- 4 מעמדה של לוד בולט במיוחד בשל כינוסי חכמים שנערכו בה, לדוגמה: 'זה מעשה ונמנו עליו חמשה זקנים בלוד וטמאוו [. . .] זו היה מעשה ונמנו שנים ושלשים זקנים בלוד וטהרוהו' (תוספתא, מקואות ז יא); [. . .] חמשה זקנים שהורו לר' טרפון בלוד' (ירושלמי, ביצה ב, סב ע"א). 'ייתכן כי לאחר מותו של רבן גמליאל עברה הסנהדרין ללוד ורבי טרפון עמד בראשה. וראה בעניין זה ג' אלקן, 'נשיאותו של רבן יוחנן בן זכאי', מחקרים בתולדות ישראל, א, תל־אביב תשי"ז, עמ' 258–259; הנ"ל, תולדות היהודים בארץ־ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, א, תל־אביב תשי"ט³, עמ' 291–294.
- 5 רבי יהודה הנשיא עצמו מצוי בכינוס של חכמים בלוד: 'מעשה ברבי ור' ישמעאל בר' יוסי ור' אליעזר הקפר ששבתו בחנות של פזי בלוד והיה ר' פנחס בן יאיר יושב לפניהן' (תוספתא, אהילות ית יח).
- 6 בבלי, זבחים כב ע"ב—כג ע"א.
- 7 לדוגמה: 'אייתי רב הושעיה מתניתא דבר קפרא מן דרומא ותני וכו' (ירושלמי, שביעית ה, לה ע"ד; השווה גם ירושלמי, יומא א, לח ע"ד).
- 8 ירושלמי, פסחים ה, לב ע"א; השווה בבלי, פסחים סב ע"ב.
- 9 בתקופת יבנה מתבטאת ברוריה כלפי רבי יוסי הגלילי 'גלילי שוטה' (בבלי, עירובין נג ע"ב). חכמי בבל זוכים לכינוי 'בבלאי טפשאי' (בבלי, כתובות עה ע"א; בבלי, ביצה טז ע"א; בבלי, נדרים מט ע"ב; בבלי, פסחים לד ע"ב ומקבילות). נראה, כי עליית כוחו של מרכז ההוראה בלוד והתחרות המסוימת שבינו ובין המרכז בגליל הביאו כבר בימי רבי יהודה הנשיא להפסקת הנהגה של עיבור השנה וקידוש החדש בלוד, וראה על כך: ש' ספראי, 'המקומות לקידוש חדשים ולעיבור השנה בארץ לאחר החורבן', תרביץ, לה (תשכ"ו), עמ' 27–38.

אמוראים, דור ראשון

הירושלמי המינוי, וניתנת אף לסנהדרין.¹⁰ אולם, לא רק רבי יוחנן, שהיה אב־בית־דין של הסנהדרין בדור השני של אמוראי ארץ־ישראל, סומך את תלמידיו, אלא גם רבי יהושע בן לוי, מ'זקני הדרום' וראש בית־המדרש בלוד בראשית תקופת האמוראים, מעניק את הסמיכה לתלמידיו: 'ר' יהושע בן לוי מני לכל תלמידיו וכו'.'¹¹ הענקת הסמיכה על־ידי רבי יהושע בן לוי יש בה כדי ללמד הן על מעמדו של חכם זה, הן על כוחו של בית־המדרש שבלוד.

בית־מדרש חדש הנוסד בראשית תקופת האמוראים הוא זה שבקיסריה. ניתן למצוא הקבלה בין שתי תופעות המתרחשות באותה עת והן: מעבר מוסדות ההנהגה לטבריה, שהיתה בירת הגליל ומרכזו המינהלי, ויסוד בית־המדרש בקיסריה, שהיתה המרכז המינהלי והמסחרי של ארץ־ישראל כולה. הקרקע להפיכתן של שתי ערים גדולות ומעורבות אלה למרכזי הנהגה ותורה הוכשרה ללא ספק על־ידי רבי יהודה הנשיא שהתקרב לאריסטוקרטיה הפיננסית של הערים וכפפה לסמכות הנשיאות, ועל־ידי ירידת החשש מפני עבודה זרה, תהליך המגיע לידי ביטוי נמרץ בהלכותיו ובמימרותיו של רבי יוחנן שבימיו, ובמידה רבה על־ידו, גם עברו מוסדות ההנהגה לטבריה.¹²

בדומה לתופעה של 'זקני הדרום', מובאים גם חלקים מתורחם של חכמי קיסריה בשם הכללי 'רבנן דקיסרין'. גוף זה של חכמי קיסריה נזכר עשרות פעמים בתלמוד הירושלמי, ואין ספק כי יש במושג זה כדי להעיד על עוצמתו של בית־המדרש בקיסריה. באחד המקורות מעמת התלמוד הירושלמי את 'רבנן דקיסרין' עם 'רבנן דהכא', היינו קבוצת החכמים מקיסריה לעומת קבוצת החכמים מטבריה.¹³ הרגאיה הכוללת ביותר למעמדו של בית־המדרש בקיסריה היא עריכתן של שלוש הבבות—'מסכת נזיקין'—שמן התלמוד הירושלמי בבית־מדרש זה, כפי שהוכיח ליברמן במחקריו על 'תלמודה של קיסרין'.¹⁴

תופעה מיוחדת במינה של שילוב בין בית־מדרש מקומי ובין ניהול אורח חיים של מעין־חבורה על־ידי חכמיו, היוו 'אילין דבי רבי ינאי', שמקום מושבם היה בעכברא.¹⁵ לגביהם בולט מעמדו של רבי ינאי, ששמו נכלל בכינוייה של קבוצת חכמים זו, ואשר עמד בראש החבורה, ואולי אף היה מיסדו של בית־המדרש בעכברא בראשית תקופת האמוראים. גם משמם של 'אילין דבי רבי ינאי' נמסרות הלכות. ההתארגנות בחבורות היתה צורת החיים המקובלת לשם מילוי צורך או אידיאל, ותופעה זו מוכרת בעיקר בסוף ימי הבית השני, אולם שלא כרובן של חבורות שמימי הבית, 'אילין

10 שלושת השלבים במסורתו של רבי אבא: ירושלמי, סנהדרין א, יט ע"א.

11 ירושלמי, חגיגה א, עו ע"ג. לדעת וייס מצביעה הענקת המינוי בידי רבי יהושע בן לוי על עימות בין הדרום ובין הנשיאות (א"ה ווייס, דור דור דורשיו, ג, וילנה תרס"ד, עמ' 56–57). בדברים אלה אין ממש, שכן גם רבי יוחנן, אב־בית־דין של הסנהדרין בטבריה, מעניק סמיכה לתלמידיו. כמו כן יש להעיר, כי דווקא רבי יהושע בן לוי היה מקורב לנשיאות, וראה הערה 38 להלן.

12 הלוי טוען כי יסוד בית־המדרש בקיסריה על־ידי רבי יהושע חל רק לאחר מותו של רבי יהודה הנשיא, נכדו של רבי. טענה זו היא חלק מהשקפתו הכוללת של הלוי כי עד ימיו של רבי יהודה נשיאה פעלו כל החכמים במרכז אחד, ורק לאחר מותו הם התפזרו למקומות שונים ויסדו בהם בתי־מדרשות (י"א הלוי, דורות הראשונים, ב, פראנקפורט 1901, עמ' 253–258). דעה זו אין לה על מה שתסמוך, שכן כל הראיות מוכיחות כי עליית כוחם של בתי־המדרשות המקומיים חלה אחרי ימיו של רבי יהודה הנשיא, ולאותה עת יש גם לקבוע את יסודו של בית־המדרש בקיסריה. ירושלמי, שבת יג, יד ע"א.

13 ש' ליברמן, תלמודה של קיסרין, ירושלים תרצ"א (מוסף התרביץ—מוסף לתרביץ שנה ב', ספר ד'); הג"ל, ספרי זוטא (המאמר: 'תלמודה של קיסרין'), ניו יורק תשכ"ח, עמ' 125–136. לעניין קיסריה בכללו ראה: L.I. Levine, *Caesarea under Roman Rule*, Leiden 1975.

15 היום הכפר הערבי עכברא, קילומטרים ספורים דרומית לצפח.

דבי רבי ינאי לא נסתגרו בתוך עצמם, אלא הנהיגו את היישובים הקרובים אליהם, השתתפו בתהליך של יצירת ההלכה, והפיצו את תורתם ברבים.¹⁶ רבי ינאי עצמו מעיד על חבורות של תלמידי חכמים שיצאו ועסקו בתורה ברחוב: 'א"ר ינאי, ביומוי דזמניין תרתין חבורין והוינן נפקין ולייין באורייתא בהדא אסטרין ולא כטעם שהיתה זו אומרת היתה זו אומרת'.¹⁷ דרך זו של עיסוק בתורה נוגדת את תקנתו של רבי יהודה הנשיא, ומעידה על הביזור שנוצר בכתיב המדרש המקומיים ועל-ידם ועל אחד מאופני הלימוד בהם.

אין ספק, כי בצפורי היה בית-מדרש מרכזי גם לאחר שהסנהדרין, ויותר מאוחר אף הנשיאות, נדדו ממנה לטבריה.^{17א} מעבר מוסדות ההנהגה לטבריה השלים את המעגל של נדידות הסנהדרין בגליל, שראשיתו לאחר מרד ברכוכבא בשיקום הסנהדרין באושה, הצדדית והמרוחקת מעיני השלטונות, וסופו בטבריה בירת הגליל. תהליך זה קשור בהכרח השלטונות במוסדות ההנהגה מחד, ובהתקרבותם של היהודים מ'תקיפי' הערים המעורבות וכניעתם למוסדות ההנהגה הפנימיים, מאידך. כפי שכבר נאמר, דווקא תהליך זה, אשר במקביל לו נוצרה ההפרדה בין הנשיאות ובין הסנהדרין, תרם לעליית כוחם של בתי-המדרש המקומיים, והוא אף שגרם לכך כי ייוותר בצפורי בית-מדרש בעל השפעה, למרות המעבר של המרכז לטבריה. אמנם, אין שם כולל לחכמי צפורי, או לקבוצה מחכמי צפורי, דוגמת 'זקני הדרום' או 'רבנן דקיסרין', לקבוצות של חכמים מלוד ומקיסריה בראשיתה של תקופת האמוראים. לכינויים אלה של קבוצות חכמים יש להוסיף גם את 'רבנן דגוה' שבגולן, שהיווה שלמי מזכיר את תורתם,¹⁸ אם כי כוחו של בית-המדרש שבנוה נפל ככל הנראה מכוחם של בתי-המדרשות בלח, בקיסריה או אף בצפורי.

בתי-המדרשות בראשיתה של תקופת האמוראים מצטיינים, כאמור, בפעילות הולכתית האינטנסיבית שלהם. אין הדברים אמורים בתחום ההלכה העיונית בלבד, אלא גם בהוראת הלכה למעשה, ואפילו בהתאמת ההלכה לנסיבות המשתנות, תחום שבדורות הקודמים להם, היה נתון לחלוטין בידי המרכז:

תהליך ה'כירסוס' במצוות התלויות בארץ, שהחל בתקופת אושה, והתעצם בידי רבי יהודה הנשיא, יחד עם הקשיים הכלכליים של תקופת האנארכיה במאה השלישית, מביאים את 'אילין דבי רבי ינאי' לפסוק הלכה לבני סביבתם: 'אישתאלית לאילין דבי רבי ינאי, ואמרין, נהגין הוינן יהבין אילין לאילין בחקלא ואכלין ולא מתקנין'.¹⁹ חכמי בית-המדרש שבעכברה מציעים בדבריהם אלה דרך

16 לדמותם של 'אילין דבי רבי ינאי' ראה: הלוי (לעיל, הערה 12), עמ' 273 ואילך; א' אופנהיימר, 'אילין דבי רבי ינאי', מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ ישראל, ד, חיפה תשל"ח, עמ' 137-145.

17 שיר-השירים רבה ה, יג (=אמר רבי ינאי, באותו יום שהזמנו שתי חבורות, והיינו יוצאים ועוסקים בתורה באותו רחוב...).

17א לאורך כל הדורות של אמוראי ארץ-ישראל, מצויים אמוראים הפועלים בצפורי. בית-המדרש בצפורי המשיך להתקיים אף אחרי המרד נגד גאלוס. עוד בדור האחרון של אמוראי ארץ-ישראל מצויה מסורת של רבנן דקיסרין על רבי חנינא דציפורין שהניח את שררתו—וככל הנראה הכוונה לראשות בית-המדרש—לרבי מנא (ירושלמי, פסחים ו, לג ע"א) (וראה גם ש' קליין, ארץ הגליל, ירושלים תשכ"ז, עמ' 85-94; וכן בספר הישוב, ערך: צפורי).

18 ירושלמי, סנהדרין ג, כא ע"ב. על מרכז ההוראה בנוה, ראה: "יוסמן", 'כתובת הלכתית מעמק בית-שאן', תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 102, הערה 81.

19 ירושלמי, מעשרות ב, מט ע"ג (=שאלתי את אלה של בית רבי ינאי, ואמרו, נוהגים היינו לתת אלה לאלה בשדה, ואוכלים ואין מתקנים [ללא הפרשת מעשרות]). עדות אחרת על פנייה בשאלה ל'אילין דבי רבי ינאי' בנושא הלכת, ראה: ירושלמי, ברכות ו, י ע"ב.

ל'הערמה' על המעשרות, על-ידי נתינתם במתנה של הפירות בשדה, ואכילתם דרך ארעי קודם שראו פני הבית. עוד יותר מרחיקה לכת תקנתו של רבי ינאי, שעמד בראשה של החבורה שמעכברה: 'פוקו וזרעו בשביעית משום ארנונא'.²⁰ נמצא כי המשבר הכלכלי שבתקופת האנארכיה, וסירוב השלטונות לוותר על גביית מס הארנונה²¹ בשנה השביעית, הניעו את רבי ינאי לבטל דה-פאקטו את איסור הזריעה בשנת השמיטה. קביעת תקנה כגון זו היתה נתונה בתקופה קודמת רק בידי הנשיא, ולא עוד, אלא שרבי יהודה הנשיא עצמו ביקש לבטל את השמיטה, והדבר לא עלה בידו עקב התנגדותם של חכמים.²²

רבי הושעיה רבה, ראש בית-המדרש שבקיסריה ומיסדו, מקל אף הוא במעשרות: 'תני רבי הושעיה, מרבה אדם דגן בתבן ומערים עליו לפוטרו מן המעשרות'.²³ הוא אף נקרא לבוא לאיזור הר המלך, על-מנת להצטרף שם להתקנת תקנה כגון דא: 'בימי רבי הושעיה ביקשו להימנות על הר המלך לפוטרו מן המעשרות, אמרו, יבא רבי הושעיה, לא הספיק לבוא עד שנטרפה השעה'.²⁴ לא ניתן לקבוע בוודאות לאיזה מאורע היסטורי הכוונה בביטוי 'שנטרפה השעה', אולם חשיבותו וכוחו של רבי הושעיה באים בעליל לידי ביטוי במעשה זה. מעמדו של רבי הושעיה מובלט במיוחד, כאשר במקרה מסוים הוא מונע מהנשיא רבן גמליאל, בנו של רבי יהודה הנשיא, להתקין תקנה בתחום המעשרות: 'ביקש רבן גמליאל ברבי להנהיג את הדמאי בסוריא, ולא הניח לו רבי הושעיה'.²⁵ צד נוסף להפרדה בין הנשיאות לסנהדרין, ולעליית כוחם של בתי-המדרש המקומיים הוא הצטמצמות יסוד השררה בהנהגתם של חכמים. הינתקות החכמים מעל הנשיאות בלמה את תהליך התגבשות החכמים למעמד אריסטוקראטי סגור ונבדל, ואפשרה להם לשמור על אופיים העממי ועל זיקתם להמוני העם, והוא אחד הגורמים להפגת המתחים ששררו קודם לכן בין תלמידי חכמים ובין עמי-הארץ. חכמי הדור הראשון של אמוראי ארץ-ישראל מגיעים למסקנה, כי גם אם עס-הארץ

20 בבלי, סנהדרין כו ע"א. אולם לפי המסורת המקבילה בירושלמי התיר רבי ינאי רק לחרוש חרישה ראשונה בשביעית, ואין בכך אלא משום טיוב הקרקע לקראת הזריעה בשנה השמינית: 'בראשונה כשהיתה המלכות אונסת הורי ר' ינאי שיהו חורשין חרישה הראשונה' (ירושלמי, סנהדרין ג, כא ע"ב). יש להעדיף במקרה זה את המסורת של הבבלי, לפיה התיר רבי ינאי לחרוש ולזרוע בשנה השביעית. הדברים הוכחו על-ידי ספראי, שפן אחרת אי אפשר להבין כיצד פתר רבי ינאי על-ידי תקנתו את העול של גביית הארנונה בשנה השביעית. וראה: ש' ספראי, 'מצוות שביעית במציאות שלאחר חורבן בית שני (ב)', תרביץ, לו (תשכ"ז), עמ' 14-15; וראה גם: י' פליקס, 'פוקו וזרעו בשביעית משום ארנונא', סיני, עג (תשל"ג), עמ' רלה ואילך.

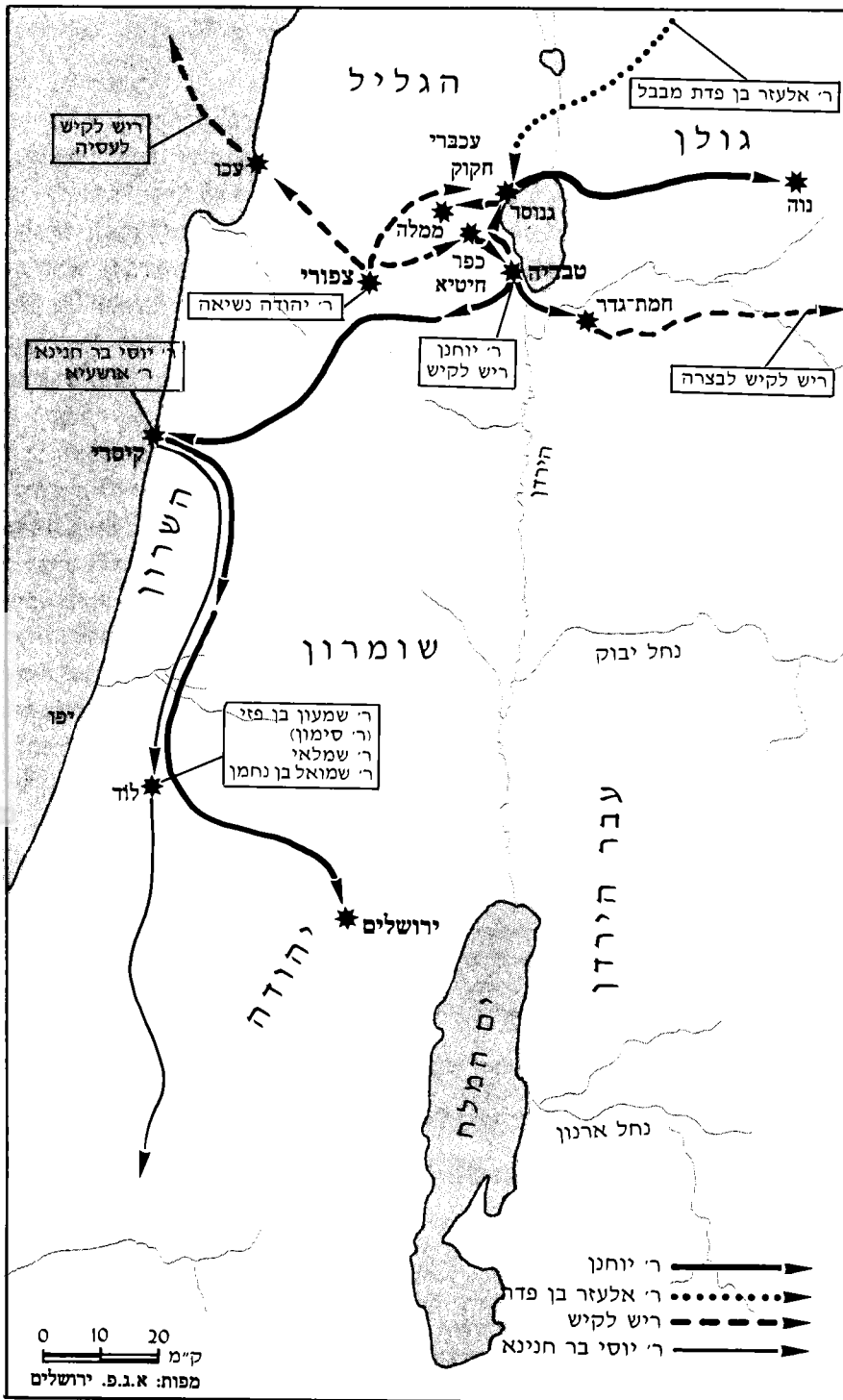
21 למהותו ולכובדו של מס הארנונה בפרט, ולעול המסים בתקופת האנארכיה במאה השלישית בכלל ראה: אלן (לעיל, הערה 1), עמ' 182-193; וכך, E.M. Smallwood, *The Jews under Roman Rule*, Leiden 1976, pp. 495-538.

22 ירושלמי, דמאי א, כב ע"א. ראוי לציין, כי רבי יהודה הנשיא נסוג מדעתו עקב ההתנגדות של רבי פנחס בן יאיר איש הדרום, שמקום מושבו היה בלוד.

23 ירושלמי, ברכות ה, ח ע"ד. והשווה: בבלי, ברכות לא ע"ד; בבלי, פסחים ט ע"א; בבלי, עבודה זרה מא ע"ב; בבלי, מנחות סז ע"ב; בבלי, גידה טו ע"ב.

24 ירושלמי, דמאי ה, כד ע"ד. המינוח 'בימי רבי הושעיה', יש בו כדי לבסס את ההנחה שהמעשה אירע בימים שרבי הושעיה שהה בקיסריה ועמד שם בראש בית-המדרש. לגבי היקפו של 'הר המלך', ראה: אלן (לעיל, הערה 1), עמ' 244-248, וביבליוגרפיה שם. יש להקביל את הניסיון לפטור ממעשרות את הר המלך להיתר השמן של רבי יהודה נשיאה (עבודה זרה ב ו, ומקבילות. וראה: ג' אלן, 'טומאת נכרים', מחקרים בתולדות ישראל, א, תל-אביב תשי"ג, עמ' 121-147). בשני המקרים הדברים קשורים לירידת החשש מעבודה זרה והתקרבות מסוימת לנוכרים מחד, ולמשבר הכלכלי בתקופת האנארכיה במאה השלישית, מאידך. מעניין לציין, כי גם היתר השמן נקשר באחת המסורות להר המלך: 'רבי אחא רבי תנחום בר חייה בשם רבי חנינה ואמרי לה בשם רבי יהושע בן לוי, שהיו עולין להר המלך ונהרגין עליו' (ירושלמי, עבודה זרה ב, מא ע"ד).

25 ירושלמי, חלה ד, ס ע"א.

אמוראים, דור שני

הוא בור בתורה, הרי ייתכן שיהא בעל מידות ומוסר, וכי מידות אלה צופנות בקרבן ערך לקיומו של העם. באופן כללי ניתן לומר, כי נוצרה אצלם התפיסה, שאומה נורמאלית מורכבת מיסודות שונים המשלימים אלה את אלה. גישה זו מצויה בדבריו הבאים של ריש לקיש:

אמר רבי שמעון בן לקיש, אומה זו כגפן נמשלה, זמורות שבה אלו בעלי בתים, אשכולות שבה אלו תלמידי חכמים, עלין שבה אלו עמי הארץ, קנוקנות שבה אלו ריקנים שבישראל, והיינו דשלחו מתם ליבעי רחמים איתכליא על עליא דאילמלא עליא לא מתקיימין איתכליא.²⁶

מימרה זו תולה את קיומם של תלמידי חכמים במעשיהם של עמי-הארץ, והיא רחוקה כמובן מרחק רב מדבריו של רבי יהודה הנשיא: 'אין פורענות בא לעולם אלא בשביל עמי הארץ'.²⁷ חלק חשוב בתהליך הנוכח יש לבתי-המדרש המקומיים, וניתן להדגים זאת במעשים הקשורים ברבי ינאי העומד בראשו של בית-המדרש בעכברה, וברבי הושעיה ראש בית-המדרש בקיסרין. במדרש ויקרא רבה מסופר על רבי ינאי המעשה הבא:

מעשה ברבי ינאי שהיה מהלך בדרך, פגע בו אדם אחד שהיה משופע ביותר, אמר לו, משגח ר' לאיתקבלא גבן, אמר ליה, מה דהני לך. הכניסו לתוך ביתו, בדקו במקרא ולא מצאו, בדקו במשנה ולא מצאו, בתלמוד ולא מצאו, בהגדה ולא מצאו. אמר ליה, בריך, אמר ליה, יברך ינאי בביתיה. אמר ליה, אית בך אמ' מה דאנא אמ' לך, אמר ליה, אין. אמר ליה, אמור אכל כלבא פסתיה דינאי. קם צריה. אמר ליה, מה ירתותי גבך דאת מוני לי, אמר ליה, ומה ירתותך גבי, אמר ליה, דמינוקייא אמ' תורה צוה לנו משה מורשה, קהלת ינאי אין כתיב כאן, אלא קהלת יעקב. מן דאיתפיסין דין לדין אמ' ליה, למה זכית למיכל על פתורי, אמ' ליה מן יומי לא שמעית מילא בישא וחיזרתי למריה ולא חמית תרין דמיתכתשין זה עם זה ולא יהיבית שלמא ביניהון. אמר ליה, כל הדא דרך ארץ גבך וקריתך כלבא, וקרא עליה ושם דרך אראנו בישיע אלהים.²⁸

הגישה כאן לעם-הארץ, שהוא בעל מידות, שונה לחלוטין מיחסם של חכמים לעמי-הארץ בדור

26 בבלי, חולין צב ע"א (=והוה ששלחו משם, יבקשו רחמים האשכולות על העלים, שאלמלא העלים אין מתקיימים האשכולות), וראה דקדוקי סופרים. השווה: 'מה הגפן הזאת העלים שלה מכסים אשכולותיה, כך הן ישראל, עמי הארץ מכסין תלמידי חכמים' (ויקרא רבה לו ב, מהד' מרגליות, עמ' תחלט). לגבי התפיסה כי האומה מורכבת מיסודות שונים הערכים זה לזה ראה גם: ויקרא רבה ל יב, מהד' מרגליות, עמ' תשט-תשי.

27 בבלי, בבא בתרא ח ע"א. אמנם ניתן למצוא כבר אצל רבי יהודה הנשיא ריכוך מה בעמדה כלפי עם הארץ, וראה: A. Oppenheimer, *The 'Am ha-Aretz—A Study in the Social History of the Jewish People in the Hellenistic-Roman Period*, Leiden 1977, pp. 170–199

28 ויקרא רבה ט ג, מהד' מרגליות, עמ' קעז-קעח (=... פגש בו אדם אחד שהיה עשיר ביותר, אמר לו, ישגיח רבי [ישים נא אל לבן] להתקבל [להתארח] אצלנו, אמר לו, [אעשה] מה שיהנה אותך ... אמר לו, ברך [ברכת המזון], אמר לו, יברך ינאי בביתו, אמר לו, יש בך [היכול אתה] לומר מה שאני אומר לך, אמר לו, כן. אמר לו, אמור אכל הכלב פיתו של ינאי. קם תפסו. אמר לו, מה ירושתי אצלך שאתה מונה אותי [מלשון אונאת דברים], אמר לו, ומה ירושתך אצלי, אמר לו שהתנוקות קוראים ... משנתפייסו זה לזה אמר לו, במה זכית לאכול על שולחני, אמר לו, מימי לא שמעתי מלה רעה והחזרתיה לבעליה [לא הלכתי רכיל], ולא ראיתי שנים המתקוטטים זה עם זה ולא עשיתי שלום ביניהם. אמר לו, דרך ארץ במידה כוונת יש בידך וקראתך כלב, וקרא עלי...).

אושה וכימי רבי יהודה הנשיא, כגון דבריו של רבי שמעון בר יוחאי בן דור אושה: 'עם הארץ אפילו חסיד, אפילו ישרן, אפילו קדוש ונאמן—ארור הוא לאלוהי ישראל'.²⁹ מקרה משמעותי אף יותר קשור לרבי הושעיה:

חד עם דארע אמר ליה לר' הושעיא אין אמרית לך חדא מילא טבא את אמ' לה משמי בציבורא, אמר ליה, מה היא, אמר ליה, כל הדוריות שנתן אבינו יעקב לעשו עתידין אומות העולם להחזירן למלך המשיח לעתיד לבוא, מה טעם, מלכי תרשיש ואיים מנחה—יביאו אין כתיב אלא ישיבו—אמר ליה, חייך מילה טבא אמרת, משמך אנא אמ' לה.³⁰

במקרה זה בא לידי ביטוי, כי ההתקרבות בין החכמים ובין עמי-הארץ לא רק שהיא מועילה לגיבושה של האומה, אלא אף משיגה את המטרה של קירוב עמי-הארץ ללימוד התורה. בעקיפין יש כאן גם הארה לדרך יצירת הספרות התלמודית, שאינה רק אוסף של דברי חכמים, אלא נכללו בה גם הוספותיהם של תלמידים, של מי שאינם תלמידים ואפילו של עמי-הארץ.

על אף מידת העצמאות שקנו להם בתי-המדרש המקומיים אין הם מתפלגים מעל המרכז, אלא מקיימים יחסים הדדיים עם הסנהדרין שבצפורי ולאחר מכן בטבריה. רבי יוחנן, גדול אמוראי ארץ-ישראל בדור השני, למד אצל רבי ינאי, מנהיגה של החבורה בעכברה, מצד אחד, ובהיותו אב-בית-דין של הסנהדרין הוא מורה הלכה לאילין דבי רבי ינאי, מצד שני.³¹ יחד עם זאת, חכמים מרכזיים מן הסנהדרין שומעים תורה מפי 'אילין דבי רבי ינאי': 'רבי חייא רבי אסי ורבי אמ', סלקון לעכברי ושמעון מדבית רבי ינאי.³²

הוא הדין לגבי בית-המדרש בקיסריה; רבי הושעיה רבה היה אחד ממוריו של רבי יוחנן.³³ שני דורות מאוחר יותר פונים חכמי הסנהדרין בטבריה אל רבי אבהו, ראש בית-המדרש בקיסריה, שיעזור להם בהסדרת עניין אצל השלטונות,³⁴ ואילו רבי אבהו עצמו שולח את בנו ללמוד תורה במרכז שבטבריה.³⁵

29 פרק דרבנו הקדוש, בבא דארבעה, מהד' שענבלום, כא ע"ב.

30 בראשית רבה עח יב, מהד' תאודור-אלבק, עמ' 932-933 (= עם הארץ אחד אמר לו לרבי הושעיא, אם אומר לך דבר אחד טוב אתה אומרו משמי בצבור, אמר לו, מה הוא [הדבר], אמר לו, כל המתנות... אמר לו, חייך דבר טוב אמרת, משמך אני אומר).

31 רבי ינאי מופיע בעדויות רבות כמורהו של רבי יוחנן. כגון: 'ר' יוחנן תלמידיה דרבי ינאי' (ירושלמי, קדושין א, ס ע"ב). יחד עם זאת כפפה עצמה החבורה מעכברה, שבראשה עמד רבי ינאי, לסנהדרין שבטבריה, ורבי יוחנן פסק להם הלכה. לדוגמה: 'רבי יוחנן הורי לאילין דרבי ינאי לטחון בריחים כרבי שמעון ולעשות בקושבי כרבנן' (ירושלמי, שביעית ח, לח ע"ב). הלכות אלה מתייחסות להקלות בדיני שביעית, ורקען במשבר הכלכלי בתקופת האנארכיה במאה השלישית, ובמגמה הכללית של 'כירסוס' במצוות השביעית, שראשיתה עוד בדור אושה וכימי של רבי יהודה הנשיא.

32 ירושלמי, עירובין ח, כה ע"א: השווה גם ירושלמי, ברכות ו, י ע"ג. כמו כן מצויים חכמים המוסרים את תורתם של 'אילין דבי רבי ינאי' או החולקים עליהם (בבלי, שבת מז ע"ב; שירי-השירים רבה ג י; ועוד הרבה).

33 בעדויות הרבה מודגש, כי רבי הושעיה היה מורהו של רבי יוחנן. מחלקן נובע כי רבי יוחנן הלך אל רבי הושעיא בהיותו בקיסריה. לדוגמה: 'דאמר ר' יוחנן כשהיינו הולכין אצל רבי הושעיה רבה לקיסרין ללמד תורה' (ירושלמי, תרומות י, מז ע"א. השווה גם: ירושלמי, חלה א, נח ע"א. על יחסו המיוחד של רבי יוחנן כלפי רבי הושעיה ראה: ירושלמי, עירובין ה, כב ע"ב, ועוד הרבה).

34 'רבי חייה ר' יסי ר' אימי דנן לתמר אזלת וקרבת עליהן לאנטיפוטה דקיסרין, שלחון וכחבון לר' אבהו וכו' (ירושלמי, מגילה ג, עד ע"א = ...דנו את תמר, הלכה וקבלה עליהם לפני הפרוקנסול של קיסריה...).

35 'רבי אבהו הוה בקיסרין שלח לר' חנינה בריה מזכי בטיבריה, שלחון ואמרן ליה גמל הוא חסד, שלח כתב ליה המבלי אין קברים בקיסרין שלחתיך לטיבריא, כבר נמנו בעליית בית אריס בלח התלמוד קודם למעשה' (ירושלמי, חגיגה א, עו ע"ג, ובדומה ירושלמי, פסחים ג, ל ע"ב = רבי אבהו היה בקיסריה, שלח את רבי חנינה בנו שזיכה [בתורה] בטבריה, שלחון ואמרו לו גומל הוא חסד [של אמת]...).

חכמי בית-המדרש שבלוד אף הם שומרים על קשרים איתנים עם המרכז שבגליל. רבי יהושע בן לוי, מראשי 'זקני הדרום' בדור הראשון של אמוראי ארץ-ישראל, משתתף עם רבי חנינה בר חמא, אב-בית-דין של הסנהדרין בצפורי, בשליחות אל הנציב הרומי שבקיסריה.³⁶ הארה מאלפת לקשרים האיתנים שבין 'זקני הדרום' ובין הסנהדרין מצויה בעדות הבאה המתארת מפגש בין 'זקני הדרום' ובין רבי חנינה בר חמא, אב-בית-דין של הסנהדרין בצפורי, המתרחש במרחצאותיה של חמת גדר: 'רבי חנינה ורבי יונתן סלקון לחממה גדר, אמרין, נמתין עד שיבואו זקני הדרום לכאן'.³⁷ צורה אחרת של קשרים בין בית-המדרש בלוד ובין מוסדות ההנהגה באה לידי ביטוי בקשרי נישואין בין ראשי 'זקני הדרום' ובין בית הנשיאות.³⁸

בתי-המדרשות בארץ-ישראל ממשיכים להתקיים לאורך תקופת האמוראים, אלא שחלות תמורות בעוצמתם. כך לדוגמה, בדור הראשון של אמוראי ארץ-ישראל הובלט ביותר בין בתי-המדרשות הוא זה של 'זקני הדרום' בלוד; לעומת זאת, תוך דור או שניים עולה כוחו של בית-המדרש בקיסריה ושל 'רבנן דקיסרין', ואילו השפעתו של המרכז בלוד מצטמצמת. גם מבחינה זו יש דמיון בין המצב בארץ-ישראל לזה שבבבל; כשם שההפרדה בין הנשיאות ובין הסנהדרין בתקופה הנדונה יש בה משום הקבלה להפרדה בין ראשי הגולה ובין הישיבות שבבבל, כך גם קיומם של כמה בתי-המדרשות בארץ-ישראל, שכולם נהנים מעצמאות יחסית בעיסוקם בתורה, מקביל לקיומן של מספר ישיבות בבבל. כשם שאין שוויון בין כוחן של ישיבות בכל לבין עצמן, והדברים משתנים מדור לדור, כך גם לא שווה כוחם של בתי-המדרשות בארץ-ישראל בינם לבין עצמם, ואף כאן חלות תמורות מעת לעת.

לסיום יש להעיר, כי מכל האמור מתברר שבניגוד למחקר של סוף המאה הקודמת וראשית המאה הזאת, אשר בעקבות דבריהם של אבות הכנסייה ראה בראשיתה של תקופת האמוראים בארץ-ישראל ימים של הידרדרות בכל התחומים ובכל המובנים, יש לראות בתקופה זו לא ימים של הידרדרות, אלא תהליך של התפתחות בארגון ההנהגה העצמית.³⁹ תהליך זה אפשר המשך פעילותם של בתי-המדרשות גם לאחר ש'המלכות הפכה למינות', ואף לאחר ביטול הנשיאות.

36 רבי חנינה ורבי יהושע בן לוי עלון קומי אנטיפוטא דקיסרין חמתין וקם מן קומיהון, אמרו ליה מן קומי אילין יהודאי את קאים, אמר לון אפיהון דמלאכין חמית' (ירושלמי, ברכות ה, ט ע"א = ... נכנסו לפני הפרוקוסול של קיסריה, ראה אותם וקם מלפניהם, אמרו לו, מלפני יהודים אלה אתה קם, אמר להם, פניהם של מלאכים ראית). במקרה אחר יוצא רבי חנינה לעכו לקדם את פניו של רבי יהושע בן לוי, ששב מנסיעה לרומא (בראשית רבה עח ה, מהד' תאודור-אלבק, עמ' 923), אין ספק כי יש בעדות זו כדי לבטא את מעמדו המיוחד של רבי יהושע בן לוי מחד ואת קשריו עם הסנהדרין מאידך.

37 ירושלמי, עירובין ו, כג ע"ג.
38 בנו של רבי יהושע בן לוי עצמו התחתן בכית הנשיאות: 'דאמר ר' יהושע בן לוי אני איני כדי לעמד מפני בני אלא משום כבוד בית נשיא' (בבלי, קידושין לג ע"ב). מקור זה הוא עדות נוספת ליחס הכבוד שרחש רבי יהושע בן לוי איש לוד לנשיאות. גם משפחת בן פזי שמקומה בלוד קשרה קשרי נישואין עם בית הנשיאות (ירושלמי, שבת יב, יג ע"ג; ירושלמי, הוריות ג, מח ע"ג).

39 ראה במיוחד דבריו של אלקן, שהם פירוט של הרצאתו בקונגרס העולמי הראשון למדעי היהדות שנערך בשנת תשי"ו: אלקן, 'אילין דמתמנין בכסף' (לעיל, הערה 1), עמ' 15-57. וראה גם: S. Lieberman, 'Palestine in the Third and Fourth Centuries', *JQR*, XXXVI (1945/6), pp. 329-370; XXXVII (1946/7), pp. 31-54.